

Den yngre järnålderns maktcentra

En aristokrati växer fram

• Varför har man valt att tolka vissa platser som maktcentra?

Hur tedde sig samhället omkring år 500? Några huvuddrag kan vara till hjälp för att förstå hur maktcentra och centralplatser passar in i bilden. På den tiden fanns inte Sverige som nation. Det är mer rättvisande att tala som Sydsandinavien som en enhet, eftersom samhällsformerna i Nordeuropa hade flera drag gemensamma under yngre järnålder och tidig medeltid (Anglert m.fl. 2006, s. 14).

Det saknas uppgifter om hur många människor som bodde i södra Skandinavien för ettusen femhundra år sedan. Forntida demografi var i ropet på 1970-talet, men »ingen sysslar med sådant i dag« (Welinder 2009, s. 398). Så mycket är dock säkert att befolkningen var en bråkdel av den nutida.¹

Jordbruk var grunden i det sydsandinaviska järnålderssamhället (Helgesson 2008, s. 245). Men det var skillnad på folk och folk. De flesta bodde i måttligt stora hus, andra residerade på stora gårdar. Utgrävningar i Malmötrakten och utefter Öresund på 1990-talet visade att husens storlek varierade från 80 till 420 kvadratmeter (Welinder 2009, s. 394).

Tiden omkring år 400–500 var en brytningstid, en period där samhället utsattes för »stress« för att använda ett uttryck hos Anglert m.fl. (2006, s. 16). Under 500-talet växte ett mer tydligt hierarkiskt, stratifierat samhälle fram. Detta är en bild av samhällsutvecklingen som skiljer sig från den tidigare uppfattningen om att de nordiska samhällena under järnåldern skulle ha dominerats av självägande småbönder (a.a., s. 20).

Bönderna på smågårdarna var underlydande till herremännen på storgårdarna. Alla var beroende uppåt i pyramiden. Ingen kunde vara sig själv, varken trälarna eller fria (Welinder 2009, s. 397).

Under hela järnåldern utvecklades jordbruket. Boskapen stallades, åkrarna gödslades, nya redskap och skördemetoder introducerades (Welinder 1998). Allt detta sammantaget ledde till att produktionen ökade. Ett överskott skapades som fördes uppåt i hierarkin (Söderberg 2005, s. 444). Drastiskt uttryckt: »Ost och filbunke levererades till storgårdarna från landbornas och trälarnas fähus, och biff och filéer från hjordarna som de vallade« (Welinder 2009, s. 398).

Mot den här bakgrunden är det inte förvånande att vissa platser i Sydskandinavien var viktigare än andra under den yngre järnåldern, och att forskningsintresset på senare år har ökat för det som har kommit att kallas för »centralplatser«. Helgesson antyder att ordet bör användas mer kritiskt (2008, s. 239). Han gör därför ett försök att precisera begreppet med utgångspunkt från definitioner av Ulf Näsman och Dick Harrison. Den senare definierar en centralort som »en plats där en eller flera sociala funktioner har koncentrerats på ett sådant sätt att platsen ifråga har kommit att bli regionens dominerande rum« (a.a., s. 240).

Helgesson har gått vidare och listat kriterier för vad som karakteriserar en centralplats, se sammanfattningen nedan.² Han anser att en plats som uppfyller de flesta av dessa kriterier med gott fog kan »anses ha haft en övergripande betydelse inom järnålderns samhälls- liv« (2002, s. 37).

- Specialiserat hantverk
- Långväga varuutbyte
- Utövande av kult/religion
- En styrande elit
- Försvar, krigsmakt och rättskipning koordinerade från platsen
- Placering i ett kommunikationsnät
- Mångskiftande bebyggelse
- Arealmässigt stor enhet
- Kontinuitet i kombination med förändringstendenser
- Fynd av många föremål ; vissa föremål av hög kvalitet; ett eller flera unika föremål

Under järnåldern finns det belägg för fyra särskilt dominerande platser i Sydskandinavien, nämligen Uppåkra i Skåne, Sorte Mund på Bornholm, Gudme på Fyn och Tissø på Sjælland (Helgesson 2008, s. 247 f). Författaren skriver: »/.../ de måste ha varit säten för eller direkt kontrollerats av den absoluta eliten, det vill säga tongivande hövdingar och sedermera kungamakten« (a.a., s. 249).

I Skåne fanns det ytterligare en centralplats som bör nämnas, nämligen Järrestad i den sydöstra delen av landskapet. Utgrävningarna 1999–2000 i samband med ett vägbygge visade att tre hallbyggnader hade utgjort kärnan i ett sammanhållet godskomplex. Hallbyggnaderna tillsammans med ett rikt fyndmaterial, och det faktum att Järrestad var i bruk under nästan 500 år, gör att platsen måste ses som ett säte för regionens elit (a.a., s. 247).

I Helgessons lista över utmärkande drag för en centralplats (se ovan) är det två punkter som jag vill kommentera: kontinuiteten och rikedomerna på fynd.

När det gäller kontinuiteten var Järrestad som sagt i bruk under cirka 500 år, och i Uppåkra finns det spår av en stor boplats redan före Kristi födelse. Omkring år 200 etablerades en ny och omfattande

bebyggelse på platsen. Uppåkra tycks sedan ha behållit sin ställning in på 900-talet, alltså ungefär samtidigt som Lund grundades och börja växa. Det kulthus som låg i Uppåkra byggdes om inte mindre än sex gånger, på i stort sett samma plats och med samma konstruktion, och var i bruk under mer än ett halvt årtusende (Hårdh & Larsson, s. 12 f, s. 54 f).

En rikedom på fynd utmärker alla centralplatser, om än i varierad grad. Uppåkra är extremt. Redan de första, begränsade undersökningarna gav mängder av fynd, och arkeologerna konstaterar: »Resultaten överträffade våra vildaste förväntningar« (a.a., s. 4). Två högklassiga och mycket sällsynta föremål har också påträffats, nämligen en rikt dekorerad bågare av brons med silverinslag och en glasskål i så kallad överfångsteknik som sannolikt tillverkades på 500-talet i området norr om Svarta havet (a.a., s. 42).

Jordens fosfathalt är en faktor som har ett direkt samband med befolkningens storlek. Den kan därmed ge en indikation om var centrala platser kan ha varit belägna. Myndigheternas undersökning av fosfalthalten i Skåne visar att Uppåkra just ligger i ett område med en hög fosfathalt.

• Vad har platsernas läge i landskapet med »makt« att göra?

Läget i landskapet har betydelse när man tolkar en plats som ett centrum för makt. Järrestad till exempel hade ett strategiskt läge på en platå, bara fem kilometer från Östersjökusten. Och förbindelsen mellan kusten och Järrestad var säkrad genom Tommarpsån. På den tiden var ån troligen vattenrikare än i dag och kunde trafikeras med båt (Söderberg 2005, s. 63 f).

Även Uppåkra hade ett strategiskt läge. Platsen ligger på en höjd strax söder om nuvarande Lund; sikten är fri ut över det omkringliggande landskapet. En dåtida väg mellan Helsingborg och Trelleborg finns belagd, och den gick rakt igenom Uppåkra. Norr om Uppåkra rinner Höje å som mynnar ut i Öresund vid Lomma, en naturlig hamn för förnödenheter till och från Uppåkra. Söder om Uppåkra finns Sege å. Det är omdiskuterat hur stora farkoster som kunde trafikera dessa vattenleder på järnåldern, men de hade ovedersägligen en militärstrategisk betydelse. Om en angripare kom längs vägen från Helsingborg eller Trelleborg kunde Uppåkras försvarare sätta stopp för anfallet genom att stänga av vägen där den passerar Höje å respektive Sege å (Hårdh & Larsson 2007, s. 93 f).

Anglert m.fl. menar att makt på en övergripande nivå kan delas in i militär, politisk, ekonomisk och ideologisk makt (2006, s. 19). Möjligheten att stänga av vägen till Uppåkra vid åövergångarna är ett

exempel på hur läget kan ha en militär maktfunktion. Att ligga en bit in i landet innebar också ett bättre skydd mot fiender. Uppåkras placering vid en stor väg, och nära två farbara vattendrag, gav fördelar i handelsutbytet, det vill säga ekonomisk makt. Den ideologiska makt som utgick från Uppåkra manifesterades framför allt genom kulthuset och de ceremonier som pågick där. Men det kan också ha haft betydelse att platsen låg högt och att byggnaden kunde ses från långt håll; den påminde människorna i omgivningen om vilka synsätt, sedvänjor och ritualer som hade hög status i samhället.

• Vilka typer av fynd hänvisar man till som utmärkande?

Sättet att offra och be till »högre makter« förändrades på 500-talet. Ritualerna flyttades in till gårdarna från sjöar, åar, kärr och andra platser utomhus. »På många gårdar – särskilt stormäns, hövdingars och småkungars gårdar – restes hallar för blotgästabud och ett nytt sätt att demonstrera prestige och makt i ett nytt samhälle« (Welinder 2009, s. 411).

De första fynden av sådana hallbyggnader i Skandinavien är från 300-talet på Gotland och Öland. I Lejre på Sjælland påträffades en hallbyggnad som var 48 meter lång och 11 meter bred. I Uppåkra upptäckte man redan på 1930-talet resterna av ett centralt beläget långhus med en bredd av sex, sju meter; längden kunde emellertid inte bestämmas. Vid nya undersökningar 2006 träffade man på rester av ett hus som kan vara fortsättningen av samma långhus. En ännu obekräftad hypotes är att det rör sig om en stor hallbyggnad som gick ända fram till gaveln på kulthuset i Uppåkra (Hårdh & Larsson 2007, s. 13).

Gemensamt för de centralplatser som jag tar fasta på i den här uppsatsen – Uppåkra, Järrestad, Sorte Mund, Gudme och Tissø – är förekomsten av rester från ett specialiserat hantverk, bland annat järnsmide och ädelmetallbearbetning, keramiskt hantverk samt ben- och hornhantverk. Uppåkra är ett exempel, och där har man bland annat funnit fragment av deglar, slagg och bitar av brons och järn. Restprodukter från tillverkning av kammar – avsågade eller avskurna spetsar – har också påträffats (a.a., s. 16).

Utgrävningarna av centralplatserna har gett en rik flora av föremål som är gjorda av sten, järn, koppar, brons, silver, guld, glas, ben och lera. För att få grepp om allt detta kan man ha nytta av en modell, presenterad 1995 av Fabech och Ringtved, och återgiven av Helgesson (2002, s. 19). Materialet rangordnas på tre nivåer: (1) centralplats med överregional betydelse, (2) centralplats med regional betydelse och (3) vanlig boplats.

På den högsta nivån (1) finns föremål som prakthjälm, kontinentala guldföremål, ovanliga fyndkombinationer och föremål med en hög konstnärlig kvalitet. På den näst högsta nivån (2) finns bland annat romerska mynt i guld och silver, brakteater, ensidigt präglade guldgubbar, glasföremål och deglar. På den lägsta nivån (3) finns bland annat vardagskeramik, brynen, redskap, glaspärlor och spelbrickor. Poängen med modellen är att en centralplats med regional betydelse uppvisar föremål på nivå (2) och (3), medan en centralplats med överregional betydelse har föremål på alla tre nivåerna.

Föremålsfynden på centralplatser som Uppåkra, Järrestad, Sorte Mund med flera bekräftar att invånarna hade kontakter över hela Europa. Fynd med anknytning till Rom är vanliga (Hård & Larsson 2007, s. 17 f). Ett annat exempel är spännen av guld eller förgylld brons med inlagda granater från norra Frankrike, södra Tyskland, Italien och Ungern (a.a., s. 30). Från Frankerriket kom glasföremål från och med slutet av 500-talet (Welinder 2009, s. 372).

• Vilka sorters aktiviteter (profana och religiösa) verkar ha förekommit på dessa platser?

Anglert m.fl. anser att forskningen om centralitet och centralplatser har haft ett ovan-ifrån-perspektiv, att överheten har varit i fokus (2006, s. 14). Deras påpekande är relevant, och därför beskriver jag inledningsvis aktiviteter som utfördes av *merparten* av invånarna på en centralplats.

Den agrara produktionen var grunden för samhället och gav en bas för den ledande klassens makt (a.a., s. 37 f). En centralplats som Uppåkra dominerades alltså av bondgårdar där människorna utförde de vanliga sysslor som hör ihop med djurhållning och odling, jakt och fiske samt byggnation.

Jordbruket producerade ett överskott som tillät att vissa invånare på centralplatsen gjorde någonting annat än att skaffa sig själva mat och husrum; de »avlönades« av överheten. Specialiseringen utvecklades. Några arbetade från morgon till kväll som hantverkare i områdets verkstäder, några var soldater på heltid, en del såg till att »godsets« egendomar sköttes på rätt vis och andra svarade för att ceremonier och ritualer fungerade.

När man ser centralplatsen ur ledningens perspektiv är det andra aktiviteter som kommer i fokus. Bakgrunden är att under 500- och 600-talet skedde en samhällsutveckling i Sydsandinavien som kan betecknas som aristokratisering. Ett ökande antal familjer kunde utöva makt »utifrån en egen, bredare maktbas – ett herravälde« (a.a., s. 33). Ledaren av ett sådant välde var krigsherre, beskyddare och kultledare i samme person.

Stormannen, hövdingen eller kungen – det är osäkert vilken benämning som är den bästa – hade mycket att bestyra. Han skulle organisera centralplatsen och den omgivande landsbygden med dess underlydande gårdar, fånga upp och introducera nya metoder i jordbruket, ta emot sändebud från andra länder, förhandla och upprätta allianser, planera erövringsoperationer för att utvidga sitt inflytande till nya områden och – inte minst – hålla gästabud och leda ceremonier i anslutning till viktiga händelser; det kunde gälla inledda och avslutade krig eller traditionella högtider som födslar, bröllop och begravningar.

Φ

Fotnoter

1. Stig Welinder har vågat sig på att göra en uppskattning för Sveriges del med utgångspunkt från sina egna beräkningar av befolkningstillväxten i ett område ungefär motsvarande Västerås kommun. Han bedömer att det på 500-talet kan ha varit cirka 100 000 personer som bodde i de sydliga jordbruksområdena inom Sveriges nuvarande gränser och ytterligare 10 000 norr därom (Welinder 2009, s. 398). Om jag antar att Welinders beräkning är någorlunda riktig, är det rimligt att tro att det totalt bodde två, tre hundratusen individer i hela Sydsandinavien för ettusen femhundra år sedan.

2. Helgesson redovisar dessa kriterier i löpande text. Jag har omarbetat det till en punktlista.

Referenser

Anglert, Mats m.fl.: Att lägga ut diskursen i landskapet, i Larsson, Stefan (red.): *Centraliteter – Människor, strategier och landskap*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2006.

Helgesson, Bertil: *Järnålderns Skåne – Samhälle, centra och regioner*, Uppåkrastudier 5, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2002.

Helgesson, Bertil: Med en fot i vattnet – centrala platser i Skåne och på Själland, i Carlie, Anne (red.): *Öresund – Barriär eller bro? – Kulturella kontakter och samhällsutveckling i Skåne och på Själland under järnåldern*, Makadam i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, Göteborg 2008, s. 239–256.

Hårdh, Birgitta & Larsson, Lars: *Uppåkra – Lund före Lund*, Föreningen Gamla Lund Årsbok 2007.

Söderberg, Bengt: *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande – Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600–1100*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2005.

Welinder, Stig: *Sveriges historia 13 000 f.Kr.–600 e.Kr.*, Norstedts, Stockholm 2009.

Welinder, Stig; Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats: *Det svenska jordbrukets historia – Jordbrukets första femtusen år*, Natur och Kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg, Stockholm 1998.

...

Examinationsuppgift för ARKDO3
Christer Wallentin, Garngränd 13, 260 42 Mölle
Telefon 0708-44 81 25, 042-34 72 13
E-post christer.wallentin@bredband.net